
КАПІДІНОВА С.Б.,
аспірантка,
Інститут соціальної та політичної
психології, НАПН України,
м. Київ

СТАВЛЕННЯ І СОЦІАЛЬНІ НАСТАНОВИ СТУДЕНТІВ ЯК ПОКАЗНИКИ КУЛЬТУРИ МІЖЕТНІЧНИХ ВІДНОСИН

У статті приділено увагу двом соціально-психологічним феноменам – «ставленню» і «соціальним настановам», що розглядаються як показники культури міжетнічних відносин. На основі даних емпіричного дослідження проаналізовано особливості ставлення студентів гуманітарних і технічних спеціальностей до представників інших культур і етносів, а також типові для студентів соціальні настанови на сприйняття цих представників і взаємодію з ними. Виявлено і показано соціальні настанови студентів, що експлікуються ними в ситуаціях інтерактивної комунікації. Наведено показники соціальної дистанції, побудованої студентами щодо представників української, російської, кримськотатарської, європейської та американської етнічної культури.

Ключові слова: толерантність, соціальні настанови, соціальна дистанція, міжетнічна комунікація, толерантна/інтолерантна поведінка, культура міжетнічних відносин.

В статье уделено внимание двум социально-психологическим феноменам – «отношению» и «социальным установкам», которые рассматриваются как показатели культуры межнациональных взаимоотношений. На основе данных эмпирического исследования проанализованы особенности отношения студентов гуманитарных и технических специальностей к представителям других культур и этносов, а также типичные для них социальные установки на восприятие этих представителей и взаимодействие с ними. Выявлены социальные установки студентов, эксплицируемые в ситуациях интерактивной коммуникации. Приведены показатели социальной дистанции, выстроенной студентами по отношению к представителям украинской,

российской, крымскотатарской, европейской и американской этнической культуры.

Ключевые слова: толерантность, социальные установки, социальная дистанция, межэтническая коммуникация, толерантное/интолерантное поведение, культура межэтнических взаимоотношений.

The article is focused on two social-psychological phenomena - "relation" and "social settings", which are regarded as indicators of the culture of interethnic relations. On the basis of empirical studies the characteristics of humanist and engineering students' attitudes towards representatives of other cultures and ethnic groups have been analyzed, as well as their typical attitudes on perception of these representatives and the interaction with them. The attitudes of students are revealed, explicable in situations of interactive communication. The indexes of social distance are given, built by students in relation to the representatives of Ukrainian, Russian, Crimean Tatar, European and American ethnic cultures.

Key words: tolerance, social settings, social distance, interethnic communication, tolerant / intolerant behaviour, the culture of interethnic relations.

Постановка проблеми та її актуальність.

Останнім часом у контексті помітного поширення в соціальному дискурсі міжкультурної і міжетнічної проблематики дедалі активніше точаться дискусії щодо феномену толерантності, який значною кількістю давніх мислителів і сучасних дослідників у сфері філософії, соціології, соціальної та політичної психології (серед яких – Вольтер, Е.Богардус, Г.Андрєєва, Є.Головаха, Н.Паніна, О.Грива, Л.Почебут, А.Скок, Г.Солдатов та інші) визнається як чинник міжетнічної культури і потужний інструмент соціальних, зокрема й міжетнічних відносин. Толерантність слугує емоційно-когнітивним регулятором соціальної, в т.ч. міжетніч-

ної взаємодії, що виявляється на рівні експлікованих уявлень, настанов, ставлень. Виявлення цих регуляторів розширює прикладні і прогностичні можливості соціальної і політичної психології, зокрема в сфері прогнозування дій і поведінки індивідуальних і колективних соціальних суб'єктів в стандартних і критичних умовах соціальної й міжетнічної комунікації. Тож у цій статті приділено увагу двом феноменам – «ставленню» і «соціальним настановам», які вважаються нами одними з показників культури міжетнічних відносин.

Мета статті – проаналізувати: 1) ставлення студентів гуманітарних і технічних спеціальностей до представників інших етнічних культур (як афективну, ставленнєву складо-

ву сформованої в них етнічної толерантності); 2) настанови студентів на сприймання цих представників і взаємодію з ними (як когнітивну, настановленнєву складову толерантності).

Дослідження проблеми. Емпіричне дослідження, присвячене особливостям афективних (рівень ставлень) і когнітивних (рівень соціальних настанов) регуляторів толерантності, які характеризують якості міжетнічних відносин студентів педагогічних, психологічних і технічних спеціальностей, було здійснене протягом 2012-2014 років. Усього на всіх етапах цього дослідження було залучено 530 студентів Кримського індустріально-педагогічного університету та Київського університету імені Бориса Грінченка. Методами дослідження були фокус-групові інтерв'ю; серія опитувальників і тестів (методика «Шкала соціальної дистанції» Е.Богардуса в модифікації Л.Почебут [6]; методика «Типи етнічної ідентичності» Г.Солдатової, С.Рижової [9]; експрес-опитувальник «Індекс толерантності» Г.Солдатової, О.Кравцової, О.Хухлаєва, Л.Шайгерової [7]; Методика діагностики комунікативної то-

лерантності В.Бойка [1]; інтерактивні методів під загальною назвою «методи дослідження дією» (ділові і рольові ігри, групові дискусії, соціально-психологічний тренінг) та деякі інші.

Припущення щодо залежностей між ставленням до інших, атрибуцією їм певних якостей і рівнем толерантності респондентів – високим, у т.ч. близьким до високого, та низьким, у т.ч. близьким до низького – було перевірено в процесі емпіричних досліджень, здійснених за участю двох груп студентів – в Києві (N = 77) та Сімферополі (N = 73).

Респондентам з високою і низькою толерантністю пропонувалося оцінити наявність у представників п'ятих етнокультурних груп (українців, росіян, кримських татар, європейців, американців) таких особистісних якостей, як: 1) агресивність, ворожість; 2) доброта, емпатія; 3) толерантність, терпимість; 4) дружність; 5) готовність надавати допомогу; 6) готовність до взаємодії, співпраці; 7) авторитаризм, домінування; 8) виконавська дисципліна; 9) розум, інтелект; 10) емоційність, імпульсивність. Деякі фрагменти отриманих даних наведено в таблицях 1-4.

Таблиця 1.

Оцінка якостей українців (Київ, N = 77)

Рівень толерантності	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Низький	2,14	3,36	2,71	3,50	3,21	3,64	2,64	2,57	3,36	3,21
Високий	1,75	3,13	2,88	3,38	3,25	3,00	2,00	2,25	3,38	3,38

Таблиця 2.

Оцінка якостей українців (Крим, N=73)

Рівень толерантності	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Низький	1,93	3,00	2,87	3,13	3,20	2,93	2,07	2,60	2,73	2,87
Високий	2,07	2,73	2,73	3,20	3,00	3,20	2,60	2,73	3,07	3,27

Таблиця 3.

Оцінка якостей росіян (Київ, N = 77)

Рівень толерантності	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Низький	3,50	2,29	1,93	2,29	1,86	2,50	3,79	2,79	2,79	3,36
Високий	3,00	2,25	2,00	2,25	2,25	2,38	3,13	2,50	2,63	3,13

Таблиця 4.

Оцінка якостей росіян (Крим, N=73)

Рівень толерантності	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Низький	1,47	3,20	3,07	3,33	3,27	3,20	2,47	3,07	2,93	2,67
Високий	2,40	2,67	2,80	2,87	2,73	3,13	3,20	2,73	3,20	3,00

Наведені дані дають підстави: 1) говорити, що рівень (індекс) толерантності визначає приписування певних особистісних якостей представникам інших етнічних культур за цілком зрозумілою, з погляду «здорового глузду» логікою: толерантні люди схильні вважати толерантними інших і взаємодіяти з ними; 2) впевнено припускати, що ці атрибуції, засновані насамперед на впізнаваних більшістю соціальних та етнічних стереотипах, які, можливо, викривлені й хибні, визначають особливості міжетнічної комунікації і міжетнічної взаємодії їх носіїв; 3) вважати, що впевненість респондентів в адекватності власних атрибуцій тим більша, чим меншим є досвід реальної взаємодії з представниками цих етнічних груп.

Ставлення студентів з високим (у т.ч. близьким до високого) і низьким (у т.ч. близьким до низького) рівнями толерантності до представників п'яти вже згадуваних етнокультурних груп визначалося й на основі прямого запитання «Як Ви ставитеся до ...?» за показниками «відверто не люблю», «ставлюся толерантно, терпимо», «ставлюся з довірою», «не довіряю»,

«готовий співпрацювати». Ці показники мають певний імпліцитний зміст настановленнєвого характеру і дає змогу припускати наявність певних базових настанов принципового значення – на уникання чи на взаємодію.

У такий спосіб було з'ясовано низку відмінностей у ставленні до представників різних етнокультурних груп залежно від рівня (індексу) толерантності наших респондентів. Чи не єдине, щодо чого відмінностей не зафіксовано – це позитивне ставлення до власної етнічної групи, яке насамперед свідчить про високий рівень етнічної ідентифікації більшості учасників дослідження, що фактично не залежить від рівня їх толерантності. Хіба що ставлення групи київських студентів до представників українського етносу назагал є однотайнішим, найпозитивнішим і найпоблажливішим і разом з цим – найменш критичним і вимогливим (порівняно із ставленням до представників інших етнічних груп), а ставлення кримських студентів (які, зауважимо, навчаються у полінаціональному вузі і серед яких – українці, росіяни та кримські татари) істотно залежить від їх етнічної належності.

У решті позицій позитивне ставлення студентів до представників майже усіх етнокультурних груп корелює з високим індексом толерантності. Позитивним, довірительним, дружнім, некритичним і поблажливим є ставлення київських студентів з високим рівнем толерантності до європейців і американців. Практично всі вони виказували готовність до співпраці і взаємодії з тими й тими. Натомість кримські студенти з високим рівнем толерантності (на відміну від своїх інтолерантних колег по університету) на тлі загального позитивного ставлення виказували більші критичність і обережність щодо представників європейської та американської культури.

Ставлення до кримських татар з боку київських студентів з високим рівнем соціальної толерантності є досить недиференційованим, але назагал позитивним і толерантним, що найскоріше пов'язано, з одного боку, з відсутністю практичного досвіду взаємодії з представниками цієї етнічної групи, а з другого – з природними толерантнісними настановами, характерними для цієї групи респондентів. Що ж до кримських студентів, то їхнє ставлення до кримським татар можна назвати усвідомлено толерантним.

Найбільш агресивним, нетерпимим, інтолерантним виявилось ставлення київських студентів, у т.ч. із високим рівнем толерантності до росіян. Натомість ставлення до росіян з боку кримських студентів з високим рівнем толерантності значно толерантніше, дружнє і позитивне.

Київські студенти з низькою толерантністю порівняно з тими, хто має високі показники толерантності, більше схильні приписувати кримським татарам такі риси характеру, як агресивність, ворожість та низка виконавська дисципліна. На відміну від них,

кримські студенти, які краще знають і мають більший практичний досвід спілкування з кримськими татарами, віддають належне таким рисам їх характеру як відповідальність і виконавська дисципліна. А агресивність, ворожість, авторитарність, домінування вважаються найменш типовими рисами кримських татар порівняно з усіма іншими етнічними групами, що підлягали оцінюванню.

Ставлення кримських студентів з низьким індексом толерантності до представників всіх етнокультурних груп відрізняється від їх колег по університету, в яких діагностовано високу толерантність. Найбільш негативно вони ставляться до європейців і американців. Дещо менше, але так само негативним є й їхнє ставлення до українців. Найменшою є різниця у ставленні цієї групи студентів до росіян, яке є стабільно позитивним.

Найменш толерантним за всіма показниками є ставлення кримських студентів з низьким і близьким до низького рівнем толерантності до американців. Американці викликають в більшості з них негативні почуття, недовіру, небажання контактувати і співпрацювати і назагал сприймаються як такі, що «не заслуговують на толерантне ставлення». Крім того, кримські студенти з низьким рівнем толерантності не надто позитивно ставляться й до українців. І якщо вони не виказують прямої агресії, то щонайменше зізнаються в недовірі до українців, недружніх почуттях до них, неготовності з ними співпрацювати і бути по відношенню до них толерантними. Найбільш толерантними в групі кримських студентів є студенти російської національності, друге місце посідають українці (однак і ті, і ті найменш толерантні щодо кримських татар), а третє – кримські татари.

Працюючи в полі толерантнісної тематики, вітчизняні соціологи і соціальні психологи впродовж останніх двох десятиріч років емпірично виявляли наявність етнічних груп, ставлення до яких є досить стабільним: до одних – позитивним, до інших – негативним. Це досліджували такі відомі науководо-дослідні установи, як Інститут соціології НАН України, Київський міжнародний інститут соціології (КМІС), Інститут соціології НАН України (ІС НАНУ), соціальної та політичної психології НАПН України та інші. Так у всеукраїнських моніторингах ІС НАНУ і КМІСу було зафіксовано: 1) високі показники толерантності до росіян, що обраховувалися саме у вимірі ставлення до них, які залишалися стабільно позитивними впродовж 1994-2010 рр.; 2) стабільно високий рівень ізоляції таких етнічних груп, як кримські татари, грузини, молдовани, азербайджанці та деякі інші; 3) стрімку зміну ситуації, починаючи з 2011 р. (так ще в лютому 2010 р. 96% населення країни декларувало найвищу толерантність і найпозитивніше ставлення до україномовних українців, 94% – до російськомовних українців, 85% – до росіян; для порівняння: 38% – до німців і 35% – до американців).

У вітчизняному емпіричному дискурсі представлені також дослідження вітчизняних авторів (зокрема, К.В.Коростеліної, Л.Д.Король та інших). Так за даними К.В.Коростеліної, в українців, росіян і кримських татар існує чимало стереотипних уявлень і настанов одне щодо одного, більше третини яких – негативні. Очікування слов'ян з приводу ставлення до них татар переважно негативні. Вони відзначають агресивність татар, їх грубість і невихованість, дратуються через те, що кримські татари вважають Крим своєю Батьківщиною і що вони спеціально

розпалюють національну ворожнечу, а також ображаються за те, що кримські татари ставляться до них як до загартників, ворогів, винних у депортації, тощо. Натомість кримські татари вважають слов'ян нахабними, невихованими, легковажними, п'яницями, що не мають родинних традицій, не дотримуються даного слова і т.д. Отже, відносини між кримськими татарами і слов'янами у Криму віддавна мають здебільшого негативний характер, їм бракує щирості, довіри, взаємоповаги, визнання цінності одне одного [3]. Негативні очікування одне від одного провокують негативну поведінку і «пророцтвом, яке збувається».

Дані емпіричного дослідження Л.Д.Король фіксують зростання рівня інтолерантності і посилення інтолерантнісних настанов від першого до старших курсів навчання у вузі. За даними опитування: 1) позитивне ставлення студентів до представників інших етнокультурних груп з переходом з курсу на курс зменшується; зростає й частка тих, чий почуття залежать від того, про яку саме етнічну групу йдеться; 2) з кожним роком навчання зменшується й частка студентів, які не визнають внесок національних меншин у розвиток української науки і культури або вважають, що цей внесок істотно перебільшений; 3) зростає кількість невдоволених іммігрантами, яким дорікають за погіршення криміногенної обстановки, погане ставлення до українців, прагнення перехопити робочі місця, які законно належать «місцевому населенню, тощо; 4) зростає кількість тих, хто заперечує рівні з українцями права національних меншин; 5) зростає кількість тих, хто вважає невірним і загрозливим спільну службу в українській армії представників інших етнічних груп; 6) поширюються сегрегаційні

ідей й інтолерантні настанови щодо національних меншин («національні меншини мають бути ізольовані», «перевага – титульній нації» тощо); 7) зростає частка студентів, які ініціюють міжетнічні конфлікти і час від часу виступають їх учасниками [2].

Одним з ефективних регуляторів кількості і якості соціальних контактів та актів соціальної взаємодії є соціальна дистанція – феномен, який має ознаки соціальної настанови на встановлення контактів і комунікацію. Цей показник вимірювався за допомогою «Шкали соціальної дистанції» Е.Богардуса, яка, як широко визнано науковою спільнотою, має надзвичайно високу діагностичну і прогностичну цінність [10]. Вона є значно менш чутливою до природного прагнення респондентів гарно виглядати і давати соціально прийнятні відповіді, а отже, дає змогу діагностувати те, що ми називаємо «істинною» толерантністю (такою, що має більш виражену поведінкову складову і, за даними попередніх якісних досліджень, є більш характерною для студентів технічних спеціальностей порівняно із студентами, які опановують педагогічні спеціальності), яка, як зазначалося раніше, істотно відрізняється від толерантності уявної, умоглядної, декларованої, яку, навпаки, значно активніше декларують студенти гуманітарних (насамперед – педагогічних) спеціальностей порівняно із студентами технічних спеціальностей.

Отримані за допомогою шкали Богардуса (у модифікації Л.Г.Почебут) дані репрезентують суб'єктивні соціальні дистанції, існуючі в суб'єктивних картинах світу студентів різних спеціальностей по відношенню до представників різних етнокультурних груп і дають підстави стверджувати, що: 1) найбільшою серед трьох основних

етнокультурних спільнот Криму є соціальна дистанція кримських студентів щодо українців (це підтверджують дані попередніх «якісних» досліджень, де часто звучала думка, що українці не шанують кримських татар як корінний народ Криму, не поважають їх звичаї, традиції тощо); 2) індекси соціальної дистанції студентів технічних спеціальностей щодо росіян, українців і кримських татар є позитивнішими порівняно з студентами-гуманітаріями (за виключенням показників соціальної дистанції педагогів і філологів щодо кримських татар; 3) особливо велика соціальна дистанція у студентів, а надто – педагогів, існує щодо національних меншин, особливо азербайджанців (причому найінтолерантнішими до азербайджанців виявилися студенти технічних спеціальностей) (див. таблицю 5).

Крім того, за даними «Шкали соціальної дистанції»: 1) толерантність студентів має «об'єктивний» характер, тобто вона (і насамперед на поведінковому рівні) істотно залежить від того, на який соціальний об'єкт вона спрямована; 2) хлопці вочевидь толерантніші за дівчат; 3) толерантність студентів гуманітарних (насамперед – педагогічних) спеціальностей дещо відрізняється від толерантності студентів технічних спеціальностей (у перших вона має переважно декларативний і соціально демонстрований характер, а в других – детермінована соціальними й етнічними стереотипами і має переважно практичний, дієвий характер. Отже, згідно з цими даними (які цілком узгоджуються з даними «якісного» етапу діагностики), майбутні фахівці технічного напрямку є вочевидь толерантнішими, ніж майбутні педагогічні працівники (вчителі початкової школи та знавці філології, в т.ч. кримсько-татарської) і навіть

Таблиця 5.

Загальні показники соціальної дистанції студентів різних спеціальностей

№	Оцінювана національність	Студенти гуманітарних спеціальностей				Студенти технічних спеціальностей		
		ПО (N=44)	ПП (N=21)	Філ. (n=38)	КТФ (N=12)	ТН(І) (N=21)	МКТШ (N=19)	ЕРА (N=16)
1.	Росіяни	1,34	1,857	0,868	0,167	1,571	1,158	1,188
2.	Українці	0,11	0,619	0,316	-0,08	0,762	0,053	0,875
3.	Кримські татари	1,27	1,619	2,0	3,0	1,476	1,842	2,375
4.	Татари	-0,57	-0,43	-0,47	-1,25	0,048	0,579	0,5
5.	Арм'яни	-1,07	-0,62	-1,18	-1,83	-1,14	-1,37	-0,06
6.	Греки	-1,43	-1,1	-1,26	-1,5	-0,57	-0,84	0,063
7.	Азербайджанці	-1,95	-1,19	-1,53	-1,17	-2,14	-1,53	0,813

* Скорочені назви спеціальностей: ПО – початкова освіта, ПП – практична психологія, Філ. – філологія, КТФ – кримсько-татарська філологія; ТН(І) – трудове навчання (інженерний факультет), МКТШ – макетування і технологія швейного виробництва, ЕРА – експлуатація і ремонт автомобілів

** Курсивом відзначено значення вищі за -0,626, які означають небажання бачити представників даної національності в своїй країні, тобто з інтолерантністю

ніж майбутні практичні психологи, чий фах за визначенням вимагає від них бути толерантними, а саме – фасилітативними, медіативними, розуміючими, приймаючими будь-яку «іншість» (якщо вона не завдає болю і шкоди іншим людям). Практичні психологи посідають проміжну позицію між толерантними практично до всіх «технарями» і нетолерантними до всіх педагогів (учителів початкової школи і філологів).

До аналізу соціальної дистанції як показника толерантнісних настанов у суспільстві неодноразово вдавалися вже згадувані нами науково-дослідні установи – ІС НАНУ, КМІС та деякі інші. Так, наприклад, КМІС, починаючи з 1994 р., здійснював моніторинг толерантності і ксенофобії щодо 13 етносів за допомогою шкали соціальної дистанції Е.Богардуса. За даними моніторингу, який триває й нині, постійно фіксувалися певні «тривожні» ознаки погіршення міжкультурних відносин в Україні, в т.ч. у Криму. Так ще у 1994 р. під час проведення серії

фокус-груп у Криму було зафіксовано високий рівень етноцентризму. Численні проблеми міжетнічних відносин на півострові зосереджувалися насамперед у галузі культурно-ментальних та політико-ідеологічних аспектів соціального буття, і, отже, вже тоді регулювання цих громадсько-політичних сфер потребувало особливо гнучких соціально-психологічних підходів. Так само станом на кінець 2008 р. етнолінгвістична і політико-ідеологічна ситуація в Криму (і в м. Севастополі) вирізнялася помітно вищою напруженістю порівняно з іншими регіонами України. Основними складовими політичної свідомості жителів Криму були настрої у сфері українсько-російських відносин, оцінки радянського комуністичного минулого, внутрішньоукраїнського єднання, ставлення до влади, економічного реформування. Але, крім дослідників, інші суб'єкти, від яких залежали доленосні рішення, «не помічали» цього. Зрештою в країні впродовж 1994-2010 року критично зріс рівень ксенофобії, яка є не лише

ознакою інтолерантності, а й небезпечним суспільним явищем.

Насамкінець зазначимо, що деякі отримані нами емпіричні дані перебувають «на межі» статистичної значимості, проте вони залишаються цікавими емпіричними тенденціями і фактами, які неодноразово підтверджувалися: 1) серією проведених нами групових глибинних і фокусованих інтерв'ю; 2) даними аналогічних досліджень інших авторів, яким ми приділили чимало уваги.

Висновки:

Ставлення є важливим диференційовальним показником, за яким можна виявляти міру толерантності особи і прогнозувати толерантний чи інтолерантний стиль її поведінки щодо представників різних культур і етносів. Воно виявляється в приписуванні останнім певних добре впізнаних і прийнятних (на рівні «здорового глузду») соціальних стереотипів та особистісних якостей, а також у вибудовуванні соціальної дистанції щодо представників різних культур і етносів.

Найбільш міцними є кореляційні зв'язки між ставленням до представників різних етнокультурних спільнот і показниками соціальної (етнічної, комунікативної) толерантності. Кореляційний зв'язок між ставленням до різних етнокультурних груп і рівнем особистісної толерантності є помітно слабшим.

Найбільш валідним інструментом для виявлення статистично значимих відмінностей реальної, а не декларованої особистісної, соціальної та етнічної

толерантності студентів гуманітарних і технічних спеціальностей, а також сформованих у них толерантнісних настанов є «Шкала соціальної дистанції» Е.Богардуса (інші опитувальні техніки дають змогу виявити і формалізувати переважно так звану декларовану толерантність).

За даними «Шкали соціальної дистанції» Е.Богардуса:

1) найбільш толерантними в групі кримських студентів є студенти російської національності, друге місце посідають українці (однак і ті, і ті найменш толерантні щодо кримських татар), а третє – кримські татари.;

2) особливо великою є соціальна дистанція студентів, а надто – педагогів, по відношенню до національних меншин, особливо азербайджанців (причому найбільш не толерантними до азербайджанців виявилися студенти технічних спеціальностей);

3) індекси соціальної дистанції студентів технічних спеціальностей щодо росіян, українців і кримських татар є позитивнішими порівняно з студентами-гуманітаріями;

4) майбутні фахівці технічного напрямку є вочевидь толерантнішими, ніж майбутні педагогічні працівники (вчителі початкової школи та філологи) і навіть ніж майбутні практичні психологи, які посідають проміжну позицію між толерантними практично до всіх майбутніми технічними працівниками і нетолерантними до всіх майбутніми працівниками освіти – учителями початкової школи і філологами.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Бойко В. В. *Энергия эмоций в общении : взгляд на себя и на других* / В. В. Бойко. – М. : Филин, 1996. – 472 с.
2. Коростелина К. В. *Психодиагностика межэтнических отношений : опыт эмпирического исследования (на примере крымско-татарского и славянского*

- етносов) / К. В. Коростелина. – Симферополь: СГУ, 1998. – 138 с.
3. Король Л. Д. Емпіричне вивчення особливостей формування у молоді міжнаціональної толерантності // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Психологія і педагогіка». – 2013. – Вип. 22. – С. 68-75.
 4. Олпорт Г. Личность в психологии / Г.Олпорт. – М.: Ювента, 1998. – 243 с.
 5. Петрунько О.В. Успадкований і набутий досвід інтолерантності // Збірник наукових статей Київського міжнародного університету й Інституту соціальної та політичної психології НАПН України. Серія «Психологічні науки: проблеми і здобутки». Випуск 6. – К.: КиМУ, 2014. – С. 145-155.
 6. Почебут Л. Г. Взаимопонимание культур : методология и методы этнической и кросс-культурной психологии. Психология межэтнической толерантности : учеб. пособ. / Л. Г. Почебут. – СПб. : Питер, 2005. – 235 с.
 7. Психологическая помощь мигрантам: травма, смена культуры, кризис идентичности / Под ред. Г.У.Солдатовой, Л. А. Шайгеровой. – М.: Смысл, 2002. – 479 с.
 8. Скок А. Г. Толерантність преподавателя вуза и ее формирование / А. Г. Скок // Вісник ЧДПУ імені Т. Г. Шевченка. Серія : психологічні науки. – 2004. – Вип. 25. – С. 103-106.
 9. Солдатова Г. У. Психология межэтнической напряженности / Г. У. Солдатова. – М.: Смысл, 1998. – 387 с.
 10. Bogardus E. S. A Social Distance Scale / Bogardus E. S. // Sociology and Social Research University of Southern California . – 1933. – Vol.17. – P. 265-271.